

Jogok, értékek, reformok

„Mélységesen igaz Hegel megállapítása ma is: »... a valóság lefejtését az eszméről különösen az értelem kedveli, amely absztrakcióinak álmait, valami igaznak tartja és hiú a kellésre. És főleg politikai területen szereti előírni, mintha a világ reá várt volna, hogy megtudja, milyennek kell lennie, de nem olyan... «”^[1]

Ha igaz az, hogy vannak történelmi jelentőségű írásművek (márpedig vannak ilyenek szép számmal, a magyar történelemben is), és azokban vannak történelem-formáló gondolatok, akkor igaz az is, hogy az ilyen írások szerzői történelmi személyiségek. Én ilyen személyiségnek tartom Bihari Mihályt és ilyen írásműnek nagy tanulmányát, a *Reform és demokráciát*.^[2] A hétköznapi halandó embereknek, küzdve napi gondjakkal, csak ritkán adatik meg, hogy ráérezzenek, most történelmi, sorsfordító időket élnek. Ilyen ritka alkalom volt 1956 tragikus ősze, és ilyen volt 1989 és 1990 tavasza is. A március 15-i megemlékezések, a Duna-mozgalom tüntetései és az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó felvonulások százezrek lelkében rezonáltak 1956. október 23-ra. Az események mögött a valódi kiváltó ok is ugyanaz volt: a rendszerváltás elemi erejű igénye. Ennek a valódi kiváltó oknak a jobb megértését és tudatosítását szolgálta a gazdasági alapok vonatkozásában a Pénzügykutató szerzőgárdája által írt *Fordulat és reform* tanulmány, majd a politikai felépítmény tekintetében a *Reform és demokrácia*.^[3] A két nagy „rendszerváltó” tanulmány értelmiségi körökben közkézen forgott, de a sajtónak, rádiónak és televíziónak köszönhetően társadalmi megbeszélés tárgya is volt. Abban hogy a rendszerváltás elodázhatatlanul, tudatosan és akaratlagosan ment végbe, és nem fulladt újabb tragédiába, ezek a tanulmányok elévülhetetlen történelmi érdemeket szereztek.

Bihari Mihály az átfogó és mélyreható reform lényegét három, együttesen megvalósítandó követelményben foglalta össze: „1) hatékony piacgazdálkodás, 2) demokratikus politikai-hatalmi rendszer, 3) a történelem során felhalmozott emberi értékek tisztelete és következetes érvényesítése”.^[4] Én, aki még fennhangon énekeltem a totális diktatúra által vezényelt ünnepek kórusában, hogy „és a múltat végképp eltörölni”, de ugyanakkor már gyermekfejjel megéltem ennek pusztító következményeit is, most csak a harmadik követelmény egyetlen összetevőjével, néhány felhalmozott jogi érték tiszteletével és következetes érvényesítésével kívánok részletesebben foglalkozni.

Minden nemzet büszke a saját történelmére, az annak során teremtett és megőrzött vallási, kulturális, tudományos és művészeti értékeire, nemzeti hagyományaira, népi szokásaira. Ugyanúgy büszke minden nemzet a saját törvényeire, alkotmányos

[1] Bihari, 1990, 5–14.

[2] Bihari, 1990, 15–102.

[3] Bihari, 1987; *Fordulat és reform*, 1987.

[4] Bihari, 1990, 15.

vívmányaira, melyek egyben tartották és megtartották a viharos történelmi időkben is, békeidőben pedig előre vitték a társadalmi (civilizációs) fejlődés útján. Manapság az egyes országok természeti és épített környezetének legértékesebb elemeit egyre nagyobb számban a nemzeti kulturális örökség, sőt a világörökség részévé nyilvánítjuk és azokat a nemzet és az egész emberiség közös kincsének tekintjük. Meggyőződésem, hogy hasonlóan kell gondolkodnunk a jelenkori nemzeti alkotmányokba foglalt alapvető értékekről is, így az alapvető szabadságokról és az emberi jogokról is. Ezeket is az egyes nemzetek (és az egész emberiség) eddigi civilizációs fejlődése során kikristályosodott, esszenciális értékeknek kell tekintenünk. Ezek is minősíthetők a nemzeti kulturális- és a világörökség — nem materiális, hanem immateriális (spirituális, intellektuális) — tárgyainak (objektumainak), a nemzet és az egész emberiség közös kulturális értékeinek.

A nemzetközi dokumentumokban és a demokratikus jogállamok alkotmányai-ban rögzített alapértékeket — melyek a természeti értékeknél változékonyabbak — ugyanolyan gondosan kell ápolni, ugyanúgy meg kell őrizni, mint természeti és épített környezetünk értékeit, hogy azokat is tovább adhassuk a jövő generációknak. Ha az alapértékekben, első lépésként legalább az ún. emberi jogi minimumokban, majd fokról-fokra egyre több alapvető szabadságban és emberi jogban — ideértve azok lényegi tartalmát és korlátait is — sikerül nemzeti, európai és nemzetközi szinten is konszenzusra jutni, akkor, és csak akkor élhetünk majd hosszú távon békében és biztonságban.

Az egyetemes és az európai uniós alapvető szabadságok és az emberi jogok — úgy is, mint a nemzeti alkotmányokba átírt alapjogok — többsége ma még olyan deklaratív természetű, a jogi absztrakció magas fokán megfogalmazott tág keretszabály, amely módot ad a nemzeti kulturális és jogi hagyományok, vallási és népi tradíciók megőrzésére, fokozatos megújítására, modernizációjára. Minden nemzeti törvényhozó hatalom joga és egyben a nemzetközi közösséggel szembeni felelőssége eldönteni, hogy a tág keretszabályokat milyen sajátos tartalommal tölti ki, mennyiben gazdagítja hozzájárulásával az egyetemes értékeket, illetőleg hogy milyen módon, milyen ütemben és milyen mértékben harmonizálja saját értékeit az európai és egyetemes normákkal. A mechanikus, a túl gyors, az erőszakos uniformizálás — illeszkedési és időszerűségi zavarok miatt — éppúgy veszélyes, mint az indokolatlan késlekedés, a szembefordulás, vagy a lemaradás.

A tudatos szembefordulás példaként említi Bihari a kommunizmus évtizedeit, amikor „évszázadok során kialakult és elfogadott értékrendek lerombolása, indokolatlan tagadása, értékek leépítése történt meg, anélkül, hogy új értékrendszer épült volna ki, vagy hogy az ajánlott új értékrendet magukévá tették volna társadalmunk közösségei”.^[5]

Ezzel ellentétben Magyarország — valószínűleg a negyven éves kommunista diktatúra történelmi ellenhatásaként — a rendszerváltáskor (1989) gyorsan és mechanikusan, mondhatni „korlátlanul” biztosította polgárai számára a klasszikus szabadságjogokat (ez volt az ún. „demokratikus düh” időszaka). Csakhogy a szabadsággal élés kultúrája és felelőssége akkor már és még nem létezett, és csak nagyon lassan fejlődik ki. Ma még gyakori, hogy egyesek — mások szabadságának és jogainak sérelmére — visszaélnék a saját szabadságukkal, jogokat követelnek maguknak anélkül, hogy ezek kötelezettségi feltételeit teljesítenék, vagy a joggyakorlás korlátait tiszteletben tartanák.

[5] Bihari, 1990, 77.

A demokratikus jogállam minden intézményének, különösen az Alkotmánybíróságnak az egyik legnehezebb feladata most az alapvető szabadságok társadalmi rendeltetésének, gyakorlásának, feltételeinek és határainak a kijelölése, a velük járó kötelezettségek és felelősség tudatosítása és megerősítése, mások szabadsága és a társadalmi szabadság védelme érdekében.

Bár a kommunizmus — nevéből eredően, látszólag — közösségi társadalom, a szabadság kis körei, a civil társadalmi autonómiák a diktatúrában nem jöhettek létre. „Súlyos értékzavarokat idéz elő társadalmunkban a közösségek hiánya — hangsúlyozta Bihari —, mert megszervezésük, működésük intézményesen korlátozott (...) Az értéktételezés és az értékhordeozás, — továbbadás, — érvényesítés valódi közegei a közösségek, ezért hiányuk szinte mindenféle értékzavar kialakulását elősegíti.”^[6] A legnagyobb, társadalmi szintű közösségi (szolidaritási alapú) ellátó rendszerek (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer) nem alulról, nem egy szerves fejlődés eredményeként épültek ki, hanem mintegy a diktatúra „adományai” voltak, nem a szabadság és biztonság, hanem az államtól való függőség, az államnak való kiszolgáltatottság érzetét keltették. Nem véletlenül hangsúlyozta Bihari a demokratikus reformok jellegét adó egyik követelményként „a társadalmi egyenlőség, a szociális biztonság és a társadalmi igazságosság minél magasabb szintű megvalósítását”.^[7]

Mint ahogy nem véletlen az sem, hogy a legsúlyosabb problémákkal Magyarország még ma is éppen az ilyen, ún. második generációs emberi jogok, a gazdasági, szociális, kulturális jogok területén küzd. Az ENSZ ezekről szóló 1966-os, Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát a Magyar Népköztársaság — 10 év késéssel ugyan, 1976-ban, de — a szocialista jogrendszer részévé tette. Végrehajtását törvények sokasága és azokban megszámlálhatatlan alanyi jogosultság — ingyenesen vagy jelképes áron nyújtott szolgáltatás, természetbeni vagy pénzbeni juttatás — biztosította. A kemény diktatúra által elvett és a puha diktatúra által is csak részlegesen megengedett szabadság ellentételezése volt mindez. Különösen az elkobzott magántulajdonért járó „kártalanításként”, majd a társadalmi tulajdon hasznából való tulajdonosi „járandósággként” negyedszázad után már tömegek érezték igazságosnak is és jogosnak is ezeket az alkotmányos és törvényes jogosultságokat.

A mindenkiről gondoskodó paternalista, szocialista állam időszakához képest a rendszerváltást követően nem akartunk radikális visszaesést („sokkterápiát”) ezen a területen. Ezért az 1989-es Alkotmány teljes számban és azonos terminológiával (munkához való jog, oktatáshoz-, egészségügyi ellátáshoz-, nyugdíjhoz való jogok stb.), látszólag azonos terjedelemben átvette ezeket a jogosultságokat részben a szocialista alkotmányból, részben az ENSZ Egyezségokmányából. Csakhogy az 1986-tól zajló spon-tán, majd az 1990-től folytatódó „szabályozott” privatizáció eredményeként két évtized alatt ezek mögül eltűnt a materiális fedezet, az addig 98 %-ban társadalmi tulajdon és a tervgazdálkodás teljes bevétele. Így ezek a jogok mind a mai napig többet ígérnek, mint amennyit a nemzetgazdaság teherbíró képessége alapján a demokratikus jogállam redisztributív hatalma teljesíteni képes.

[6] Bihari, 1990, 76.

[7] Bihari, 1990, 24.

Ahogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalmi ágnak, úgy az Alkotmánybíróságnak is a jelenlegi legnehezebb feladata a tényleges gazdasági-pénzügyi lehetőségek és az egészségügyi, oktatási, szociális, kulturális jogok összhangba hozatala. Amilyen semleges ez az „összhangba hozatal” megfogalmazás, olyan „keserves” annak gyakorlati megvalósítása, a „szerzett jogok” visszavétele és korlátozása, mértéküknek a visszaeső gazdaság teljesítményéhez és a radikálisan beszűkülő költségvetési mozgástérhez igazítása. Nincs tehát abban semmi meglepő, hogy míg a rendszerváltáskor a magyar lakosság kilenc tizede a szabadságot fontosabbnak értékelte, mint a szociális biztonságot, mára ez az arány éppen fordított. Az értékpreferenciáknak ez a megfordulása nem magyar és nem is „posztkommunista” sajátosság, hanem világjelenség. Mára egyre többen az országon belüli mélyszegénységet és a világszegénységet tartják a legsúlyosabb „emberi jogi” problémának.

Ehhez a globális és nemzeti problémához egyre gyorsabb ütemben zárkózik fel a másik súlyos probléma, a természeti környezet globális méretű károsodása, az élet természeti alapjainak felélése, pusztítása, a klímaváltozás és a klímakatasztrófa veszélye. A gazdasági szabadságok (a magántulajdon szabadsága, a tőke és a munkaerő szabad áramlása, az egyéni és társas vállalkozás szabadsága, a gazdasági-piaci verseny szabadsága) és a szociális jogok (mint állami kötelezettségek) összehangolt gyakorlati érvényesítése is rendkívül nehéz. Ezek együttes hatásait az élő és megújuló természet törvényeivel is összhangba hozni pedig még sokkal nehezebb. A problémák megoldásának (egy sajátos „értékrendszer váltásnak”) az első lépéseit jelentik a legmagasabb szintű nemzetközi találkozók és szándéknyilatkozatok (Stockholm, Rio de Janeiro, Johannesburg). Az ember és ember közötti (társadalmi), valamint az ember és a természet közötti (fenntartható) egyensúlyok keresése és helyreállítása azonban rendkívül lassan halad, a fáziskésés a problémák és azok megoldása között egyre nő. Így például mai értékrendünkben gazdasági fejlődésnek hagyományosan a termelés és a fogyasztás bővülését tekintjük, csak hogy a természet megóvása a gazdag országokban a fogyasztás, és ezáltal a termelés korlátozását indokolná. Melyik irány a helyes, melyik minősíthető a jövőbe tekintve „fejlődésnek”?

Én az egyik hasonló, sajátosan magyar és egyben posztkommunista, éppen ezért történelmi ellentmondásnak a szocialista társadalmi tulajdoni alapokon működő tervgazdaságból a magántulajdoni alapokon működő piacgazdaságba való átmenetet látom. A rendszerváltásig az állami tulajdonként működtetett hatalmas vagyontömeg teljes haszna (hozadéka, profitja) volt a fedezete a társadalmi (valódi, materiális) egyenlőségnek, a szociális biztonságnak, amit az állami paternalizmus, az összes jövedelem teljes újraelosztása valósított meg. A kapitalista versenygazdaságban azonban ugyanazon szociális, egészségügyi, oktatási, kulturális, sport stb. célú kiadások fedezete csakis a tőke, a magántulajdon, a bér munka és a fogyasztás közterheiből származó bevétel lehet. Mivel ez a bevétel-tömeg és ennek az állam általi újraelosztása (redisztribúciója) lényegesen kevesebb, mint amennyi a szocialista állam rendelkezésére állt, a finanszírozási lehetőségek beszűkülésével egyenes arányban szűkül ugyanezen jogok tényleges mértéke, érvényesítésének a pénzügyi-költségvetési lehetősége is. A posztkommunista országokból kialakult új jogállamok alkotmánybíróságainak és politikai elitjének mai sajátos feladata éppen az, hogyan lehet alkotmányosan kezelni ezt a redukciós folyamatot (deficitcsökkentést, költségvetési lefaragást, megszorításokat, intézményrendszerek

átalakítását stb.), és megtalálni az új, nemzetközileg, uniós szinten és társadalmilag is elfogadott egyensúlyt. Nem vigasztaló, hogy 2008 óta a nyugati jóléti jogállamok politikai elitjei is egyre inkább ugyanezekkel a gondokkal küzdenek.

A magyar 1989-es Alkotmány 13. § (1) bekezdése — a nemzetközi emberi jogi dokumentumokhoz és az Európai Unió alkotmányos szerződéséhez hasonlóan — kimondta, hogy „a Magyar Köztársaság *biztosítja* a tulajdonhoz való jogot”. Ugyanezen paragrafus (2) bekezdése szokásos folytatásként hozzátette, hogy „tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből, törvényben szabályozott esetekben és módon, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet”. A magyar Alkotmánybíróság ezt a szabályt értelmezve egyfelől megállapította, hogy az alkotmányos tulajdonvédelem *nem biztosítja* senki számára a tulajdonhoz jutást (a tulajdonszerzési garanciát), sőt a közérdekű kisajátítás esetén az állaggaranciát sem, csupán az elvont tulajdoni tárgy értékét garantálja (értékgarancia). Másfelől viszont kimondta azt is, hogy a magyar Alkotmány a tulajdonjogot, mint az egyéni cselekvési autonómia hagyományos anyagi alapját részesíti alapjogi védelemben [64/1993. (XII. 22.) ABh.]. Az egyén cselekvési autonómiája nem más, mint az egyén szabadsága, vagyis a tulajdonhoz való jog (elvileg) ma is (ahogy Európában a polgárosodás kezdete óta) az egyéni szabadságjogok materiális előfeltételének és garanciájának tekinthető. Csakhogy a szocialista „társadalmi” tulajdon negyven éve után a tulajdonjogok viszonylag kiegyenlített megoszlásának problémája újra megoldatlan, sőt az egyenlőtlenség egyre fokozódik, és annak megoldására nincs új, sem politikai, sem szociális, sem alkotmányos válaszunk. Mindeközben a tulajdonjogok szélsőséges egyenlőtlensége, a leggazdagabbak „korlátlan” birtoklási vágya, emberek feletti uralmi törekvése ma már globális összefüggésekben is felvetődik. Ez az új jelenség már nem csupán az egyes társadalmakon belüli és a nemzetek (sőt civilizációk) közötti feszültségek forrásaként, hanem az emberi társadalom és az azt körülvevő természeti környezet közötti feszültségként is katasztrófával fenyeget.

Ha pedig az alapvető szabadságok és az emberi jogok materiális (gazdasági, pénzügyi, finanszírozási) alapja ingatag, akkor jogos a kérdés, megkövetelhető-e, vagy akár csak elvárható-e stabilitás és biztonság a demokratikus jogállam, az alapvető (alkotmányos) jogok felépítményi világában? Egyszerűbben és keményebben fogalmazva: még több, egyre magasabb szintre emelt alapvető jog „alkotásával” és ezek egyre erősödő jogvédelmével, a jóléti jogállam intézményrendszerével lehet-e kompenzálni az egyre gyengülő, szűkülő tartalmú, csökkenő mértékű, esetleg kiüresedő alanyi jogosultságokat? Nyilvánvalóan nem, hiszen az ellenkezőt állítani csupán a jog látszata, azaz szemfényvesztés, hazugság volna. Túlélésünk érdekében csak egy válasz tűnik elfogadhatónak: ha a társadalom, a gazdaság, az állam és a jog alapvető értékeinek ezután csak azokat tekintjük, amelyek maradandónak és a jövőbe tekintve is fenntarthatónak bizonyultak, és megfordítva, olyan értékeket, amelyek csak adott történelmi körülmények között tűntek annak, de mulandók, nélkülözhetők, fenntarthatatlanok, többé nem tekintünk annak.

Tudom, ez a különbségtétel még így általánosságban is rendkívül nehéz (hát még ha az egyes értékek között kell ténylegesen szelektálni), de nem lehetetlen. 1945 és 1990 között egy gyökeresen más állam és jog alapvető értékeinek közegeben éltünk, amely önmagát a társadalomfejlődés addig elért legmagasabb fokának minősítette. Ez az értékrendszer hirtelen összeomlott, és ez magukban a szocialista országokban, de a szabad világban is sokakat meglepett. Ugyanilyen hirtelen kellett a szocialista értékek

helyett új alapvető értékeket választani, csakhogy az átmenetnek sem türelmi ideje, sem történelmi modellje nem volt. Mintaként szolgáltak viszont a nálunk jobban működő államok, gazdasági- és jogrendszerek, ezeknek a másolása gyors volt és egyszerű. Különösen mert több szabadságot és nagyobb jólétet, sőt, magát „a szabadságot” és „a jólétet” ígérték. A gyors és egyszerűsített (mechanikus) mintakövetést a nyugati országok — erőszak alkalmazása vagy akár finom nyomásgyakorlás nélkül is — erőteljesen „elvárták” a keleti országoktól, elhithetve velük, hogy ezáltal nem csupán felszabadulnak a kommunista rabság igájából, de egyúttal belépnek a „civilizált” világba is. A kommunizmusból a kapitalizmusba való átmenetre azonban eladdig nem volt történelmi példa, csak az ellenkezőjére, súlyos negatív tapasztalatokkal. Nem csoda hát, hogy ennek az újfajta átmenetnek nyugat is, kelet is, ki-ki a maga szempontjai, gazdasági és politikai érdekei szerint, csak az azonnal realizálható előnyeire, pillanatnyi „hozamára” koncentrált. A gyors és egyszerű (mechanikus) mintakövetés, másolás terén a poszt-kommunista országok között egyfajta (csak később derült ki: egészségtelen) versengés alakult ki. Egymás alá licitálva kínáltak előnyöket a nyugati tőkének, a multinacionális társaságoknak, bankoknak és pénzügyi intézményeknek, az ezek működéséhez szükséges feltételként gyorsított ütemben harmonizálták jogrendszerüket és építették ki a gazdag jóléti országok alkotmányos jogállami intézményrendszerét. Egyre bővültek és erősödtek a felépítményi elemek, csakhogy közben egyre fogytak és gyengültek a gazdasági, pénzügyi (költségvetési, materiális) alapok. Több mint egy évtizeden át senki nem figyelt fel erre, vagy ha igen, egy felszínes (sőt talán cinikus) ténymegállapításnál tovább nem jutott: a totális diktatúra olcsó volt, a demokratikus jogállam bizony nagyon drága! Sőt, az alapvető jogok számának és ezek jogvédelmi intézményeinek gomba módjára történő szaporodásával (szaporításával) egyre drágább. Ha a nemzetgazdaság (csökkenő) teljesítménye egy adott mértéken túl mindezt finanszírozni (fenntartani) nem képes, adott a kérdés is: honnan pótoljuk a hiányt? Ha a gazdag világban pénzbőség van, kézenfekvő a válasz is: olcsó hitelből. A jólét és a jogegyenlőség fenntartása érdekében a jogállam is, és a szabadságokban és emberi jogokban bővelkedő polgára is beugrott ebbe a csapdába. Esetünkben ugyanabba a csapdába, amibe a szocialista magyar állam is beugrott már az 1970–80-as években: az állami gondoskodás (paternalizmus) terén túlvállalta magát, ezt az alulteljesítő tervgazdaság képtelen volt finanszírozni. A hatalom megtartása és a társadalmi béke fenntartása érdekében az állam külföldi hiteleket vett fel, majd amikor azokat képtelen volt visszafizetni, összeomlott. A szocialista állam és a demokratikus jogállam elkövetheti ugyanazt a hibát? Egyáltalán, a történelemben — viszonylag rövid időn belül — illik elkövetni ugyanazt a hibát? Nem akkora bűn ez, mint hamis váltót vagy fedezetlen csekket kiállítani? Van-e erre mentség? Mit nem vetünk észre a gyors átmenet során, amit kellő körültekintés és megfontoltság után észre kellett volna venni, hogy a mai válságos helyzetet elkerüljük?

Az átmenet új tudománya, a tranzitológia majd feltárja a figyelmen kívül hagyott lényeges különbségeket, én csupán kettőt említek. Az egyik a nyugati jólét forrása és biztosítója, a másik a tőke felszabadulása (és elszabadulása?) a kétpólusú világrendszer egyensúlyi nyomása alól.

A kapitalista piacgazdasági, magántulajdoni alapokra épült jóléti államokban az egyéni és társadalmi jólét forrása nem a köztulajdon és nem az állami paternalizmus volt, hanem a magánvagyonok hozadéka, az emberek hatékony és intenzív munkája

és annak tisztességes bérezése. Leegyszerűsítve: a tőke és a munka hozadéka, ennek a közteherviselő képessége és hajlandósága. Azaz működött a magántulajdonban — annak megszerzésében, felhalmozásában, gyarapításában — mindig is megvolt hajtóerő, és működött a tisztességes (szorgalmas, színvonalas) munka tisztességes bérezésében rejlő, nagyobb teljesítményre ösztönző erő is. A szocialista (de nem kommunista, vagy csak mérsékelt „eurokommunista”), szociálliberális, szociáldemokrata, kereszténydemokrata és keresztényszociális stb. politikai irányzatok nem a tulajdonjogok társadalmi kiegyenlítését, hanem a tőketulajdon és a munkaerő-tulajdon együttműködéséből előálló jövedelmek igazságosabb társadalmi megoszlását tűzték ki célul, és ezt legális (törvényhozási, nem diktatórikus) eszközökkel nagymértékben meg is valósították. A társadalmi szabadság, a politikai demokrácia és a társadalmi igazságosság hármásának együtthatása a második világháborút követő negyedszázadban valóságos „csodákra” volt képes (lásd „német csoda”, „olasz csoda” az újjáépítést követő társadalmi-gazdasági fellendülés és fejlődés terén).

Ezeket a „hajtóerőket” a szovjet típusú diktatúrák a kommunista ideológia dogmái alapján elutasították, sőt olykor büntették, a puhább időkben csak kigúnyolták. Magyarország helyzete annyiban más volt, hogy „unortodox” módon, 1968-tól a mezőgazdasági háztáji és kisegítő gazdaságokban, 1975-től a kisiparban és a magánkereskedelemben, 1982-től pedig az ipari és szolgáltatási szektorokban is nem csupán eltűrte, de elismerte, sőt támogatta is a saját „kismagántulajdonban” és a saját munkában rejlő hajtóerőket. A „második gazdaságnak” az a természetes és szerves kifejlődése és világszerte elismert sikere egyúttal kijelölhette volna az utat a gazdasági rendszerváltás számára. A politikai-hatalmi elit azonban más utat választott. Az általa közteherviselés alóli mentességekkel és kedvezményekkel idecsábított multinacionális és globális tőke ugyanúgy felszámolta a kismagántulajdont, mint 1948–53 és 1959–63 között az akkor „győztes” ideológia és annak a hatalmi elitje. Az első gazdaság munkásainak tizede munkanélkülivé, a második gazdaság vállalkozóinak túlnyomó része ismét bérmunkássá, az összes bérmunkás fele-kétharmada ráadásul „olcsó munkaerővé”, minimálbéreessé degradálódott. Ezzel a magántulajdonban és a magánmunkában rejlő hajtóerők ismét szinte semmivé foszlottak.

A másik figyelmen kívül hagyott történelmi körülmény a kétpólusú világrendszer egyik pólusának (a „szovjet blokknak”) a teljes összeomlása (Kína esetében a radikális átalakulása) és ennek hatása a globális tőketulajdon viselkedésére. Szalai Erzsébet hívta fel rá a figyelmet: „A tőke korábban azért finanszírozta a jóléti rendszert, mert a világháború után félt a faszizmustól, és tartott a szovjet birodalom kihívásától is. Felvilágosult képviselői ráébredtek arra, hogy a tőke biztonsága érdekében egy bizonyos életszínvonalat, biztonságot garantálni kell. Az 1970-es évekre ez a félelem elmúlt.”^[8] 1990 után pedig — folytathatnánk a gondolatot — újból felszínre tört a tőke (és a tőketulajdonos ember) addig féken tartott eredendő természete (bűne), a gátlástalanság. A tőke ismét fékevesztetté vált. Mondhatnánk ezt, ha nem volnának nemzetközi emberi jogi egyezmények, európai alapjogi és szociális karták, nemzeti alkotmányok, teleírva az ember alapvető szabadságaival és emberi jogaival. Ezekre most óriási feladat hárul, hatalmas

[8] Schweitzer, 2012.

kihívással kell szembenézniük. Bizonyítani kényszerülnek, hogy újfajta második pólusként jobb belátásra készíthetik a tőkés (gazdasági, pénzügyi) uralmi tényezőket, hogy képesek a jóléti kapitalizmus és ezzel együtt a demokratikus jogállam megmentésére, illetve a helyreállítására. Ehhez azonban az kell, hogy a „jog uralma” terjedjen ki a multinacionális tőkés társaságokra és a globális pénzügyi hatalmakra, nem pedig fordítva.

Mintha ebben az újfajta kétpólusú világrendszerben is a „ki kit győz le” élethalálharca rémlene fel, holott nem erről van szó. A „korlátok és ellensúlyok” alapvető elvét, amit eddig csak a jogállam belső viszonyaira alkalmaztunk, kell kivetíteni a jogon kívüli (fölötti) gazdasági-pénzügyi hatalmi/uralmi intézményekre. Egyik sem hagyhatja figyelmen kívül a másik értékrendjét, működésének törvényszerűségeit. A gazdasági-pénzügyi (magán-)hatalom gyakorlói kötelesek nem csupán tiszteletben tartani a jog által rögzített alapvető szabadságokat és az emberi jogokat, de áldozatot is kötelesek hozni azok tényleges érvényesülése érdekében. Szalay Erzsébet szerint az „alternatíva az újszocializmus, amelynek lényege, hogy — ellentétben a tőkeológia kizárólagosságára épülő kapitalizmussal — harmóniába hozza a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget”.^[9] Nevezhetnénk ugyanezt „újkapitalizmusnak” is, vagy akár a nem oly régen kitálalt, csak éppen leépülő „jóléti kapitalizmusnak” is, hiszen nem az elnevezés, hanem a harmóniába hozatal, az újfajta, fenntartható egyensúly keresése és megtalálása a lényeg.

A fenntartható egyensúly érdekében láthatóan és naponta érzékelhetően újra kell gondolni egyenként és összességében az alapvető jogok tartalmát és mértékét is. Vannak-e ezek között érinthetetlenek, „örökkévalósági klauzulák”, mint a demokrácia, a hatalommegosztás stb., vagy ezek is csak formai értelemben azok, hiszen a változó történelmi körülmények közegében tartalmilag maguk is változnak. Az alapvető jogok nagy többsége azonban, amelyek érvényesülésének materiális fedezete a gazdaság teljesítménye, nem tekinthetők még formailag (intézményesítve) sem változatlanok, különösen nem kezelhetők dogmaként. Nem terhelhetik túl, nem béníthatják a gazdaságot, ugyanúgy, ahogy kevesek pillanatnyi profitérdeke sem üresítheti ki sokak alapvető jogainak érvényesülését. Ha egy társadalom politikai rendszerének egésze változik, annak alrendszerei — így a jogi és a gazdasági — sem maradhatnak változatlanok. Erre is figyelmeztetett Bihari Mihály, akinek figyelmeztetése — mint minden értékálló gondolat — ma is aktuális. A politikai rendszerünk innovációját leginkább akadályozó tényezők között első helyen említi: „Az ideologikus társadalomkép és magyarázat, aminek következtében minden új elem, eljárás, intézmény, megoldás ideológia-kritikaként, az addigi ideológiai tételek korrekciójaként jelentik meg. Továbbá az ideokratikus társadalomképben minden részmegoldás (...) az egészszel azonosul, ezért a részelemek kritikáját és megreformálását az egész elleni támadásnak fogja fel a politikai-ideológiai vezetés. Az ideológia kritikáját nyíltan nem lehet vállalni, ezért a viták sem tárgyiak, hanem a »hamis tudat« szintjén folyó álviták és ál-párbeszéd formáját öltik.”^[10]

Sokan óvtak már attól, hogy az emberi jogok nehojy „emberi jogizmussá”, az új, a győztes, az egyeduralkodó ideológiává váljanak, vagy hogy új dogmák katalógusává me-revedjenek. Az emberi jogok védelmezőinek sem lehet „omnipotens és omnikompetens”

[9] Szalai, 2012, 165.

[10] Bihari, 1990, 45.

önképe. Jogaink demokratikus úton, közakaratból, általunk születnek, velünk együtt élnek és velünk együtt – ideértve az utódainkat is – változnak.

Hiszen olykor még a hitünk is megújításra és megerősítésre szorul.

Hát még a jogunk és a benne foglalt értékrendünk. Jobb ezt időben megreformálni, mint kifizetni az időből veszni hagyni.

IRODALOM

- Bihari Mihály (1987): Reform és demokrácia. In: *Fordulat és reform. A Medvetánc 1987/2. számának melléklete*, 165–225.
- Bihari Mihály (1990): Demokráciát, most! In: Bihari Mihály: *Reform és demokrácia. Válság és kibontakozás*. Eötvös Kiadó, Budapest, 5–14.
- *Fordulat és reform* (1987): Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: *Fordulat és reform*. In: *Közgazdasági Szemle*, 34. évf. 6. szám, 642–670.
- Schweitzer András (2012): Egyre több a felesleges ember a világon. Interjú Szalai Erzsébettel. In: *Heti Világgazdaság*, 2012. június 9. Elérhető: http://hvg.hu/itt-hon/20120626_szalai_erzsebet_valsag
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság, magyar válság, alternatívák*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.